

57. ročník Fyzikálnej olympiády

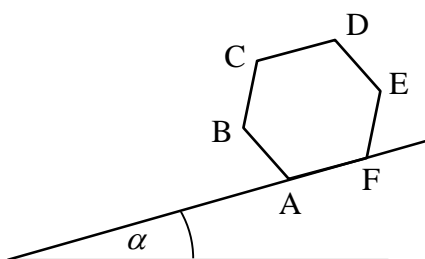
v školskom roku 2015/2016

Kategória A – domáce kolo

texty úloh

1. Hranol na naklonenej rovine

Na horný koniec naklonenej roviny s dĺžkou l postavíme pravidelný šesťboký hranol s dĺžkou hrany $a \ll l$ (napr. ceruzku) a geometrickou osou kolmou na spádovú priamku naklonenej roviny, obr. A–1. Uhol α naklonenej roviny postupne zväčšujeme až po hodnotu α_1 , pri ktorom sa hranol prevráti. Predpokladajte, že hranol sa potom bude pohybovať po naklonenej rovine bez prešmykovania.

Obr. A–1

V okamihu tesne pred dopadom hrany B na naklonenú rovinu má ťažisko hranola rýchlosť v_1 a kinetickú energiu E_{k1} . V okamihu tesne po oddelení hrany A od naklonenej roviny ťažisko má rýchlosť v_2 a kinetickú energiu E_{k2} .

- Určte kinetickú energiu E_{k1} a hodnotu v_1 rýchlosti ťažiska tesne pred dopadom hrany B na naklonenú rovinu.
- Určte kinetickú energiu E_{k2} a hodnotu v_2 rýchlosti ťažiska tesne po dopadu hrany B a pomer $p = E_{k2}/E_{k1}$.
- Vysvetlite, prečo na dostatočne dlhej naklonenej rovine prejde pohyb hranola na pravidelný. Určte rýchlosť v_4 ťažiska po odraze od naklonenej roviny po ustálení pravidelného pohybu.
- Určte čas t_2 , za ktorý sa otočí hranol okolo hrany B od okamihu dopadu hrany B do okamihu dopadu hrany C na naklonenú rovinu. Určte hodnotu t_4 tohto času pre pravidelný pohyb hranola a strednú rýchlosť v_s pohybu ťažiska hranola pozdĺž naklonenej roviny.

Predpokladajte, že trenie medzi hranolom a naklonenou rovinou je dostatočne veľké, aby sa hranol na naklonenej rovine neprešmykoval. Odrazy hranola od naklonenej roviny pri jeho prevracaní okolo hrán sú dokonale nepružné.

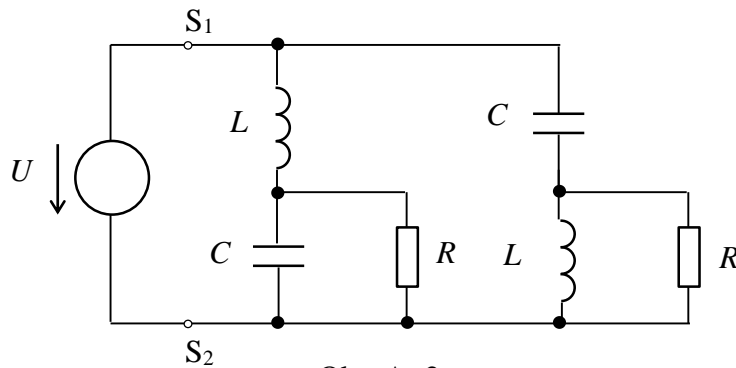
Pozn.1: Moment zotrvačnosti pravidelného 6–bokého hranola vzhľadom na jeho rotačnú geometrickú os $I = (5/12) m a^2$.

Pozn.2: Pri riešení odrazu hranola využite zákon zachovania momentu hybnosti.

Pozn.3: V časti d) považujte vzťah $\sin x \approx x$ za dostatočne presný až do uhlu $\pi/6$ rad.

2. Elektrický obvod

Elektrická výhybka je obvod, ktorý slúži na frekvenčné odlíšenie zložiek signálu. Na obr. A-2 je schéma elektrickej výhybky s dvomi vetvami, ktoré sú pripojené k zdroju s harmonickým napätím U . Elektrické spotrebiče, rezistory s rovnakým odporom $R = 8,0 \Omega$, sú pripojené ku zdroju prostredníctvom frekvenčných filtrov L, C .

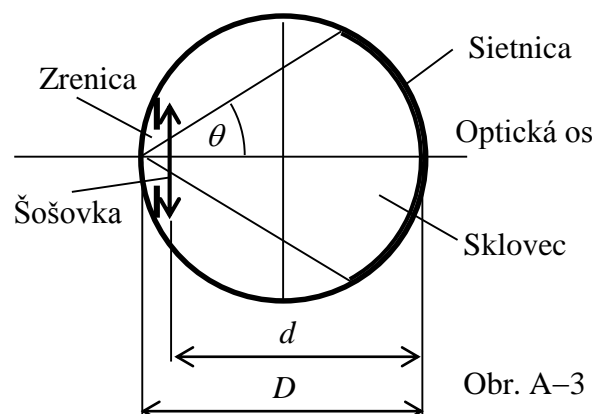

Obr. A-2

- Vysvetlite na základe úvahy, v ktorom zo spotrebičov bude väčšia amplitúda prúdu pri vysokej frekvencii, resp. pri nízkej frekvencii napätia zdroja.
- Určte podmienky, ktoré musia spĺňať indukčnosti L a kapacity C , aby bola impedancia Z obvodu vzhľadom na svorky S_1, S_2 frekvenčne nezávislá, a určte impedanciu Z v tomto prípade.
- Pri splnení podmienky podľa b) určte indukčnosti L a kapacity C tak, aby pri frekvencii $f_0 = 2,0 \text{ kHz}$ zdroja napätia boli hodnoty P_1, P_2 výkonu na oboch spotrebičoch rovnaké $P_1 = P_2 = P$. Určte hodnotu P tohto výkonu, ak poznáme efektívnu hodnotu $U = 12 \text{ V}$ napätia zdroja.
- V spoločnom grafe zostrojte frekvenčné charakteristiky relatívneho výkonu P_1/P_z a P_2/P_z oboch spotrebičov vzhľadom na výkon P_z zdroja v rozsahu frekvencií 200 Hz až 20 kHz . Na osi frekvencie použite logaritmickú stupnicu $\log(f/f_0)$, relatívne výkony vyjadrite v jednotkách dB (decibel). Pozn.: $(P/P_z)_{\text{dB}} = 10 \log(P/P_z)$.

3. Oko

Ľudské oko je optický senzor, ktorý umožňuje vytváranie vizuálneho vnemu v mozgu. Oko si môžeme zjednodušene predstaviť ako guľu s priemerom $D = 24 \text{ mm}$, ktorá má na zadnej vnútornej

Obr. A-3

strane sietnicu, ktorá pozostáva z $N = 120$ miliónov svetlo citlivých buniek (tyčínok). Tyčinky sú rozložené na ploche, ktorá sa javí zo vstupného vrcholu oka pod vrcholovým uhlom $\theta = 35^\circ$, obr. A-3.

a) Predpokladajte, že bunky sú na sietnici usporiadané v šesťuholníkovej štruktúre. Určte stranu a šesťuholníka, pripadajúceho na jednu bunku.

V prednej časti oka sa nachádza optická sústava, ktorú si pre jednoduchosť predstavíme ako jednoduchú spojnú šošovku vo vzdialenosti $d = 22,7$ mm od sietnice. Na vonkajšej strane šošovky je vzduch, na vnútornej očná kvapalina (sklovec) s indexom lomu $n = 1,336$. Šošovka je pružná a môže meniť optickú mohutnosť. Pri pozeraní do veľkej vzdialenosti je šošovka uvoľnená a tenká, pri pozeraní na blízko šošovka zhrubne (akomoduje sa) tak, aby na sietnici vznikol vždy ostrý obraz.

b) Určte predmetovú a obrazovú ohniskovú vzdialenosť uvoľnenej šošovky a jej optickú mohutnosť (prevrátená hodnota predmetovej ohniskovej vzdialenosti)

c) Určte optickú mohutnosť šošovky, ak sa akomoduje na predmet v konvenčnej zrakovej vzdialenosti $l = 25$ cm.

Oko rozlíši dva body, ktoré sa na sietnici premietnu na dve bunky, medzi ktorými sa nachádza jedna neexponovaná bunka.

d) Určte uhlovú rozlišovaciu schopnosť $\Delta\alpha$ oka pre body v blízkosti optickej osi oka.

Svetlo vstupuje do oka cez zrenicu, ktorá môže meniť svoj priemer δ od 2 mm do 8 mm a tak reguluje výkon vstupujúceho svetelného zväzku. Prechodom cez otvor dochádza k difrakcii.

e) Určte minimálny priemer b plôšky na sietnici, na ktorú možno zaostriť zväzok rovnobežných lúčov s vlnovou dĺžkou $\lambda_0 = 550$ nm vstupujúcich zrenicou do oka v smere optickej osi. Určte túto plôšku pre obidva medzné priemery zrenice a porovnajte ju s plochou šesťuholníkovej bunky.

Pozn.: Pri sledovaní chodu lúčov cez šošovku si uvedomte, že na obidvoch stranách šošovky sú prostredia s rôznym indexom lomu, tzn. napríklad, že lúč prechádzajúci stredom šošovky sa láme podľa Snellovho zákona.

4. Circinus X-1

Na konci roku 2013 zaznamenala orbitálna sonda Chandra vybavená teleskopom mohutný záblesk röntgenovej dvojhviezdy Circinus X-1 v súhvezdí južnej oblohy Circinus (Kružidlo).

Obr. A–4 Röntgenový obraz dvojhviezdy s vytváranými kruhmi (vľavo). V strede je obraz optického ďalekohľadu, vpravo je kompozícia oboch obrazov.

V nasledujúcich mesiacoch po výbuchu sa začali okolo hviezdy objavovať v röntgenovom spektre štyri sústredné prstence, obr. A–4.

Po uplynutí doby 80 dní mal vonkajší prstenec vzhľadom na spojnicu Zem–hviezda uhlový polomer $\alpha = 13'$. Ukazuje sa, že prstence vznikali rozptylom žiarenia na medzihviezdnom prachu. Pomocou austrálskeho rádioteleskopu Mopra, ktorý využíva absorpciu rádiového žiarenia s frekvenciou 115 GHz oxidu uhoľnatého, sa podarilo zistiť, že medzi hviezdou a Zemou existujú štyri prachové oblaky, ktoré majú tvar pomerne tenkých prachových vrstiev kolmých na spojnicu Zem–hviezda. Z analýzy rádiového žiarenia sa určila vzdialenosť prachovej vrstvy najbližšej k Zemi 15 300 ly.

- Z uvedených údajov určte vzdialenosť d neutrónovej hviezdy od Zeme v okamihu výbuchu. Výsledok vyjadrite v jednotkách kpc (kiloparsek). Odvoďte hodnotu konštanty prevodu jednotiek $k = \text{kpc/ly}$. Kedy došlo k výbuchu hviezdy v pozemskej časovej mierke?
- Prachový oblak, ktorý sa vytvoril zrejme po výbuchu niektorej supernovy, sa šíri v smere spojnice Zem – hviezda. Na rádiové mapovanie vesmíru sa využíva rádiové absorpčné spektrum plynu molekúl CO (oxid uhoľnatý). Frekvencia f_a absorpčnej čiary CO oblaku pozorovaná rádioteleskopom na Zemi je zvýšená voči frekvencii $f_0 = 115 \text{ GHz}$ tejto absorpčnej čiary určenej v pozemskom laboratóriu o $\Delta f = 12 \text{ MHz}$. Určte veľkosť a smer rýchlosti v pohybu oblaku pozdĺž spojnice Zem–hviezda.

5. Doba vzniku Zeme

Už od antiky sa vedú diskusie o dobe vzniku, resp. stvorenia, Zeme. Súčasná vedecká predstava vychádza z metódy rádioaktívneho datovania veku meteoritov, o ktorých sa predpokladá, že vznikali súčasne so Slnecnou sústavou, pomocou rádioizotopov s dostatočne dlhým polčasom premeny. Pri datovaní vzniku Slnecnej sústavy a Zeme sa využívajú rôzne rádioizotopy, ktoré vznikli ešte pred vznikom Slnecnej sústavy a majú dostatočne dlhý polčas premeny. Vyhodnocuje sa potom výskyt produktov ich rádioaktívnej premeny. K najčastejším metódam datovania veku Zeme patrí sledovanie premeny uránu na olovo $^{238}\text{U} \rightarrow ^{206}\text{Pb}$ ($T_{1/2} = 4,47 \text{ Gyr}$), $^{235}\text{U} \rightarrow ^{207}\text{Pb}$ ($T_{1/2} = 0,704 \text{ Gyr}$). Pozn.: Gyr (gigayear) = 10^9 rokov.

- a) Uvedte rady produktov premeny izotopov uránu ^{238}U a ^{235}U na stabilné izotopy olova a pri každej premene určte, o akú premenu ide.

Na určenie veku Zeme sa použil kryštál ZrSiO_4 (zirkón), ktorý pri kryštalizácii viaže atómy uránu, ale neprijíma atómy olova. Preto sa predpokladá, že pri vzniku kryštálov v kryštalickom zirkóne olovo nebolo. Stopy olova v kryštáloch v súčasnosti obsahujú olovo, ktoré vzniklo rádioaktívnou premenou. Vo vzorke sa určí pomer p_1 počtu atómov $^{206}\text{Pb}/^{207}\text{Pb}$ a p_2 počtu $^{238}\text{U}/^{235}\text{U}$.

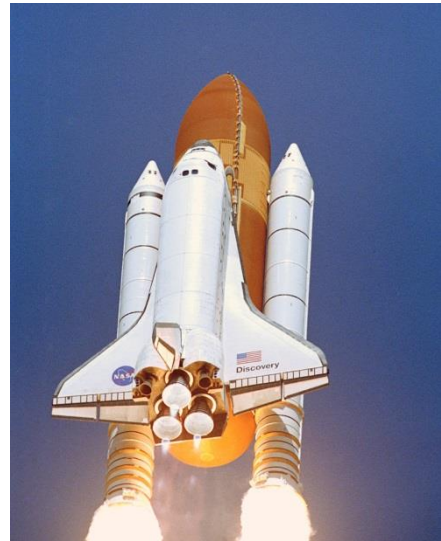
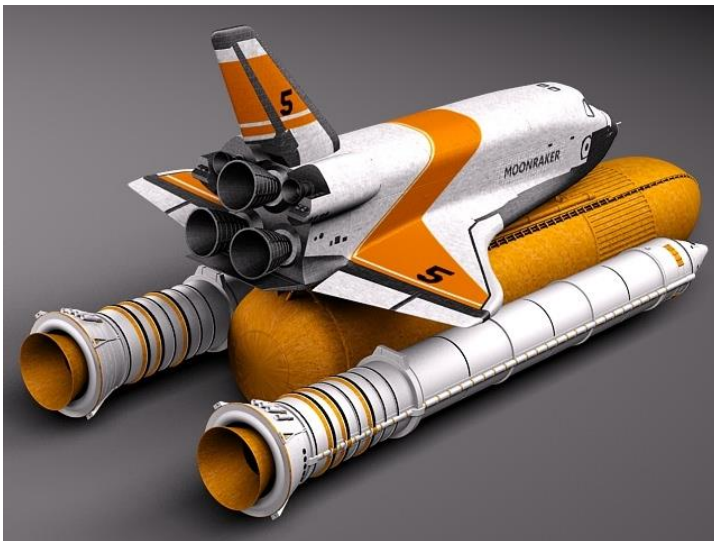
- b) Odvodte výraz pre závislosť pomeru $p = p_1/p_2$ od času t .
- c) Zostrojte graf závislosti pomeru p od času t v intervale $0 - 10$ Gyr. Z experimentálne určených pomerov $p_1 = 1,79$ a $p_2 = 138$ určte pomocou grafu čas od vzniku kryštálu zirkónu, ktorý približne zodpovedá veku Zeme.

Pozn.: V roku 1995 americký geochemik Clair C. Patterson analyzoval pomocou U–Pb metódy vzorky meteoritov pochádzajúcich z obdobia formovania Zeme a dospel k veku Zeme 4,55 Gyr, ktorý sa v súčasnosti považuje za platnú hodnotu.

6. Raketoplán

Raketoplán lieta zo Zeme na medzinárodnú stanicu ISS (International Space Shuttle), ktorá sa nachádza vo výške $h = 360$ km nad povrchom Zeme.

- a) Určte rýchlosť v pohybu ISS na orbitálnej dráhe a dobu T obehu stanice okolo Zeme.

Obr. A–5 Raketoplán pri štarte s motormi SRB a nádržou ET na kvapalné palivo

Raketoplán poháňajú v začiatkovej fáze dva raketové motory na tuhé palivo SRB (Solid Rocket Booster), každý s ťahom $F_1 = 11,8$ MN, a tromi motormi na tekuté palivo SSME (Space Shuttle Main Engines), každý s ťahom $F_2 = 2,1$ MN, obr. A–5. Motory SRB obsahujú pri štarte každý $m_1 = 500$ ton paliva. Motory SSME sú zásobované palivom z veľkej zavesenej valcovej nádrže ET (External Tank), v ktorej sa pri štarte nachádza $m_H = 102,6$ tony vodíka a $m_O = 616,5$ tony kyslíka. Palivo SRB sa spotrebuje za $t_1 = 120$ s po štarte, ET sa vyprázdni za $t_2 = 520$ s.

b) Určte priemerné výtokové rýchlosti v_1 a v_2 plynov z dýz motorov SRB a SSME.

Celková hmotnosť zostavy raketoplánu pri štarte je $m_0 = 2\,050$ ton.

c) Určte zrýchlenie a_0 raketoplánu pri štarte a čas t_0 , za ktorý zostava vystúpi do výšky $h_0 = 60$ m štartovacej veže.

Raketoplán po štarte stúpa takmer vertikálne, aby prekonal hustú atmosféru po najkratšej dráhe. Na raketoplán pôsobia sily ťahu motorov, tiažová sila a sila odporu vzduchu. Mení sa však hmotnosť zostavy a taktiež hustota vzduchu. Podobné úlohy sa riešia s úspechom numericky.

d) Zostavte rovnice pre malé zmeny (prírastky) Δv rýchlosti pohybu a Δh výšky raketoplánu za malý časový interval (krok) Δt . Pomocou týchto rovníc modelujte krok po kroku pohyb na počítači (napr. v programe MS EXCEL). Zostrojte grafy výšky h a rýchlosti v raketoplánu ako funkcie času t a grafy rýchlosti v a zrýchlenia a raketoplánu ako funkcie výšky h . Určte výšku h_z , v ktorej raketoplán dosiahne rýchlosť zvuku 330 m/s, výšku h_1 , v ktorej sa vypnú motory SRB, rýchlosť v_1 a zrýchlenie a_1 pohybu raketoplánu v okamihu vypnutia motorov SRB.

V časti d) uvažujte aerodynamický odpor $F_o = k v^2$, kde $k = k_0 (\rho/\rho_0)$. Hustota vzduchu sa mení s výškou podľa vzťahu $\rho = \rho_0 \exp(-h/\delta)$, kde $\rho_0 = 1,23 \text{ kg}\cdot\text{m}^{-3}$, $\delta = 8,70 \text{ km}$, $k_0 = 100 \text{ N}\cdot\text{s}^2\cdot\text{m}^{-2}$.

Tiažové zrýchlenie považujte za konštantné $g = 9,81 \text{ m}\cdot\text{s}^{-2}$ v rozsahu výšky pohybu.

Pozn.: Po vypnutí motorov SRB a ich odhodení zostávajú v činnosti motory SSME až do vyhorenia paliva v čase 520 s a odhodení ET. V tom čase sa dostáva raketoplán na orbitálnu dráhu.

Pozn.: V jednotlivých krokoch sa pohyb považuje za rovnomerne zrýchlený. Dĺžku intervalu Δt je vhodné prispôbovať priebehu zmien. Pri pomalých zmenách stačí dlhší interval, v časti rýchlejších zmien je vhodné interval skrátiť, napr. prvú sekundu rozdeliť na 10 častí, prípadne prvú desatinu sekundy na 10 častí, po prvej sekunde zvoliť interval 1 s až do 120 s prvej fázy letu.

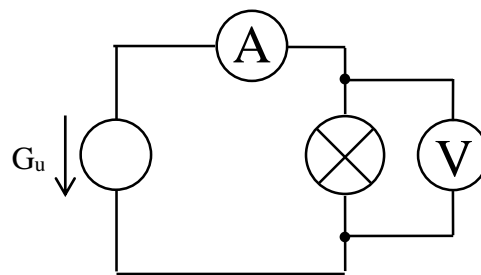

Obr. A-6 Profil letu raketoplánu od štartu do pristátia

7. Odpor vlákna žiarovky – experimentálna úloha

Vlákno žiarovky predstavuje nelineárny rezistor.

a) V zapojení podľa schémy na obr. A-7 merajte hodnoty prúdu I ampérmetra a napätia U voltmetra v rozsahu napätia 0 až U_n , kde U_n je nominálne napätie žiarovky. V danom rozsahu nastavte najmenej 20 hodnôt napätia. Namerané hodnoty zapíšte do tabuľky. Na meranie použijete digitálne multimetre a regulovaný laboratórny zdroj G_u konštantného napätia.

Obr. A-7

b) Zostrojte graf funkcie $I = f(U)$, A-V charakteristiku žiarovky.

c) Pre jednotlivé hodnoty prúdu určte odpor R a príkon P žiarovky. Hodnoty R a P zapíšte do tabuľky k nameraným hodnotám.

d) S použitím vzťahu pre odpor žiarovky ako funkcie teploty T : $R = R_0 (1 + \alpha \Delta T)$, kde $\alpha = 4,4 \cdot 10^{-3} \text{ K}^{-1}$ a $\Delta T = T - T_0$, určte teplotu T vlákna žiarovky pre jednotlivé hodnoty napätia. Teplotu T a teplotu T_0 miestnosti uveďte v kelvinoch.

e) Pri vyšších teplotách, kedy žiarovka podstatnú časť príkonu vyžiari, sa uplatní Stefan Boltzmannov zákon, podľa ktorého je vyžiarený výkon priamo úmerný T^4 . Zostrojte vhodný graf pre veličiny P a T , tak aby ste mohli overiť závislosť $P = k T^4$. Z grafu určte rozsah prúdu I , pre ktorý uvedená závislosť platí, a určte hodnotu konštanty k .

f) S použitím Wienovho posuvného zákona určte vlnovú dĺžku λ_1 maxima spektrálnej hustoty žiarivého výkonu žiarovky pri nominálnej hodnote napätia U_n . Určte hodnotu λ_2 tohto maxima pri poklese napätia žiarovky na hodnotu 80% U_n .

Na meranie odporúčame použiť automobilovú žiarovku „12V 10W SV8,5-43 d-11mm sufit“, obr. A-8.

Obr. A-8

(ďalšie informácie na <http://fo.uniza.sk> a www.olympiady.sk)

---

56. ročník Fyzikálnej olympiády – Úlohy domáceho kola kategórie A

Autori úloh: Ivo Čáp (1, 2, 3, 6, 7), Aba Teleki, (4), Ľubomír Konrád a Ivo Čáp (5)

Recenzia a úprava: Daniel Klivanec, Ľubomír Mucha

Redakcia: Ivo Čáp

Slovenská komisia fyzikálnej olympiády

Vydal: IUVENTA – Slovenský inštitút mládeže, Bratislava 2015